

грози», яка непокоїть також Киргизію та Узбекистан. Усвідомлюючи це, Пекін запроваджує стратегію, спрямовану на поліпшення свого іміджу, зокрема використовує культурні та освітні програми. Казахстан побоюється можливої залежності від китайського імпорту і зменшення виробництва товарів власних галузей промисловості, зокрема таких, як текстиль та взуття. Жорстка конкуренція між китайськими і казахстанськими виробниками виявляється на місцевих ринках, де половина обороту скоро може опинитися під контролем китайських бізнесменів<sup>94</sup>.

Загалом керівництво Казахстану намагається будувати роботу на основі тісної взаємодії держави, бізнесу і громадян. Завдання влади полягає в тому, щоб забезпечувати раціональний баланс інтересів держави, суспільства й особистості. Важливо активно розвивати соціальне партнерство, створювати умови для розширення участі недержавного сектору в модернізації країни, перш за все, соціальної сфери. Модернізація стане успішною лише тоді, якщо базуватиметься на реальних економічних досягненнях, повністю пов'язаних із форсованим індустріально-інноваційним розвитком.

Отже, сучасний Казахстан це – багатонаціональна країна зі значним змішанням етики та релігії різних народів, а також одна з найбільш стабільних на пострадянському просторі щодо міжнаціональних відносин. Особливістю Казахстану є те, що майже все його населення, незалежно від національності, достатньою мірою володіє російською мовою. Останнім часом спостерігається зростання популярності англійської і відродження казахської мови. За роки незалежності у Казахстані створено міцний фундамент соціальної держави. Об'єктивно країна впритул наблизилася до якісного рівня соціального розвитку середньоевропейських країн, випереджаючи більшість держав пострадянського простору. Стандарти життя мешканців невпинно зростають. Реалізовувана у Казахстані політика соціальної модернізації корелюється із його найвищим місцем серед країн СНД за показником ВВП на душу населення. За даними МВФ, 2015 р. Казахстан був єдиною серед колишніх радянських республік країною, яка за показником ВВП на душу населення була вище середньосвітового рівня (60 місце). Казахстан випереджають лише країни Балтії, Україна відстає від рівня Казахстану більш ніж удвічі (131 місце).

У процесі модернізації Казахстану життєво важливо знайти оптимальний баланс між економічними успіхами і забезпеченням суспільних благ. Казахстан здатен досягти технологічного лідерства у певних сферах економіки завдяки багатим природним ресурсам, ве-

<sup>94</sup> Ігнат'єв П. М. Зазнач. твір. – С. 142.

ликій території, вигідному географічному положенню, значному людському потенціалу. Країна скористалася можливостями, пов'язаними з високими світовими цінами на сировинні товари казахстанського експорту, для розвитку економіки і накопичення значних буферних резервів. Тепер цей ресурс практично вичерпано. За прогнозами МВФ, ціни на сировинні товари у найближчі роки залишаться на низькому рівні, відтак, Казахстану слід розробити нову економічну модель.

Соціально-політична модернізація Казахстану потребує здійснення інституціональних перетворень, вибір форм гнучкого поєднання ринкових механізмів, інструментів державного регулювання економіки та сучасних інститутів громадянського суспільства. Лише за безумовного дотримання пріоритетності соціальних завдань реформ можна сподіватися на створення потужних стимулів економічного зростання, технічного переозброєння виробництва і підвищення його ефективності.

### **4.3. Суспільно-політична трансформація Азербайджану у XXI ст.**

Південний Кавказ завжди відігравав, і продовжує відігравати істотну роль у світовій геополітиці. Незважаючи на незначні за світовими мірками розміри і порівняно нечисленне населення, до нього за традицією, витоки якої сягають минувшини, прикуто увагу провідних глобальних і регіональних гравців, зокрема США, ЄС, Російської Федерації, які приділяють значну увагу забезпеченню своєї присутності у цьому стратегічному з геополітичної та геостратегічної точок зору регіоні<sup>95</sup>. В усіх трьох пострадянських країнах – Грузії, Вірменії та Азербайджану, – розташованих у регіоні, наявні так звані «заморожені конфлікти», ініціатором і рушійною силою яких стала колишня метрополія в особі Російської Федерації.

Азербайджансько-вірменський конфлікт не варто розуміти виключно як такий, що обумовлено агресивною політикою колишньої метрополії – Росії – по відношенню до Азербайджану та Вірменії як його безпосередніх учасників. Передісторія сучасного протистояння у Нагірному Карабасі налічує не одне століття (детально це питання аналізується у працях Д. Малишева<sup>96</sup>, О. Осмоловської<sup>97</sup> та ін.). Найбільшого загострення воно досягло у буремному ХХ ст. До початку ХХ ст. етнополітичний стан Південного Кавказу був відносно стабіль-

<sup>95</sup> Jaliashvili J., Shah A. Brief Analysis of the Situation in South Caucasus // *European Scientific Journal*. – 2011. – Vol.19. – [Електронний ресурс]: <http://www.eujournal.org/index.php/esj/article/view/4680>

<sup>96</sup> Мальшев Д. Конфликты на Юге СНГ и на Ближнем и Среднем Востоке // *Мировая экономика и международные отношения*. – 1995. – № 10. – С. 32–45.

<sup>97</sup> Осмоловська О. Історичні передумови генезису етнополітичних конфліктів у регіоні Південного Кавказу // *Гілея*. – 2010. – Вип. 33. – С. 109–113.

ним. Виключенням можна вважати хіба що період революційних подій у Росії 1905–1907 рр., коли в регіоні, який у той час входив до складу Російської імперії, мали місце вірмено-азербайджанські зіткнення, викликані, з одного боку, ослабленням впливу центральної влади, з іншого, – загостренням конфлікту інтересів на місцевому рівні. Розпочавшись з незначних інцидентів 6 лютого 1905 р. у Баку, конфлікт тоді перекинувся на інші райони Закавказзя і тривав до кінця 1906 р. У його ході загинуло близько 10 тис. чол. Найбільш важкі зіткнення мали місце на території Нагірного Карабаху й у Баку<sup>98</sup>.

У період розпаду Російської імперії Карабах став ареною боротьби Азербайджану і Вірменії. Протягом 1918–1920 рр. між ними йшла війна. Користуючись політичною підтримкою з боку Туреччини та Великобританії, Азербайджан висунув претензії на області Карабах, Зангезур, Нахічевань, які перебували у сфері впливу Вірменії й були заселені переважно вірменами. У серпні 1919 р. карабаські вірмени підписали договір, за яким Карабах визнавався частиною Азербайджану, де йому було гарантовано культурну автономію<sup>99</sup>. Згодом, після окупації Південного Кавказу радянськими військами 1920 р., область визнавалася то вірменською, то азербайджанською, аж поки 5 липня 1921 р. рішенням Кавбюро Нагірний Карабах не було включено до складу Азербайджану на правах автономії. До кінця 80-х рр. XX ст. статус-кво у відносинах зберігався, проте з ослабленням СРСР протиріччя знову загострилися, і конфлікт навколо спірних територій з 1987 р. розпочався знову, його найгарячіша військова фаза тривала у 1990–1994 рр. і закінчилась поразкою Азербайджану та втратою контролю над 13,6% території республіки у Карабасі.

«Заморожена війна» у Нагірному Карабасі є однією з головних рушійних сил суспільних перетворень в Азербайджані, адже відновлення територіальної цілісності держави завжди було, й залишається для Баку одним із стратегічних пріоритетів. Для реалізації цього завдання виділяються величезні фінансові ресурси, які спрямовуються на закупівлю озброєнь, модернізацію армії і ВПК. Повернення Карабаху є однією з ключових тем у медійному просторі країни та у суспільній свідомості. Для Азербайджану як для країни, яка є безпосереднім учасником міжнародного протистояння зі своїм сусідом, частина території якого окуповано Вірменією за підтримки Російської Федерації внаслідок конфлікту в Нагірному Карабасі, питання повернення втрачених історичних земель є справою надзвичайної ваги. Це надзавдання перетворилося для Азербайджану на національну ідею, яка визначила як внутрішню,

<sup>98</sup> Там само. – С. 111.

<sup>99</sup> Там само. – С. 122.

так і зовнішню політику, а також геополітичні пріоритети. Без міцного економічного підґрунтя неможливо навіть вести якісь розмови про повернення територій та встановлення миру на Південному Кавказі.

Відтак, Азербайджан визначає свій суспільний, політичний, економічний розвиток, значною мірою оглядаючись на необхідність вирішення територіального конфлікту, що не можливо без розвитку економіки, зміцнення військового потенціалу. Особливого значення у цьому контексті набула проблема залежності економіки від стану енергетичного сектору та цін на енергоносії на світових ринках.

Наявність багатих покладів нафти і газу стала для Азербайджану своєрідним джекпотом, який дозволив не надто багатій і досить архаїчній за соціальною структурою країні після здобуття незалежності і пережитій 90-х років ХХ ст., однаково негативних для усіх пострадянських країн, отримати реальний шанс на модернізацію суспільно-політичного устрою та соціально-економічної сфери. Проте перемога на президентських виборах 2003 р. сина Гейдара Алієва Ільхама Алієва, який взяв курс на жорстке придушення будь-якого вільнодумства, засвідчили поразку прозахідних сил і світського суспільства. До початку 2006 р. опозицію новому президенту було розгромлено, вона перестала відігравати помітну роль у політичному житті держави<sup>100</sup>.

Зростання світових цін на нафту у 2000-х рр., надавши у розпорядження Азербайджану значний фінансовий ресурс, у той же час, зіграло з країною злий жарт. Модернізація і розвиток держави, суспільства, економіки опинилися у залежності від цінової кон'юнктури на світових сировинних ринках. Шалені нафтові прибутки не сприяли й тому, щоб в Азербайджані з притаманними для нього, з одного боку, традиційно сильними клановими і мусульманськими традиціями, з іншого, – нашаруваннями радянської спадщини, було запущено в дію повноцінний національний модернізаційний проект.

Зважаючи на завдання відновлення національного суверенітету, для Баку стало важливим здійснення суспільно-політичних перетворень, серед специфічних ознак яких виділимо три основні риси: а) модернізація як «азербайджанізація» під проводом клану Алієвих (один з ідеологів режиму Р. Мехтієв сформулював концепцію «модернізації по-азербайджанськи» в такий спосіб: «синтез сильної держави як органічно-етатистський варіант соціального консерватизму з регульованою ринковою економікою, яка розвивається еволюційним шляхом; це – консерватизм, але консерватизм азербайджанський»<sup>101</sup>), б) вста-

<sup>100</sup> Кавказ-2010. Ежегодник Института Кавказа / Ред. А. Искандарян. – Ереван, 2012. – С. 17.

<sup>101</sup> Абубекірова С. Модернізація или вестернізація? 15.05.2008. – [Електронний ресурс]: <http://www.1news.az/authors/sabubekir/20080515095418989.html>

новлення авторитарного політичного режиму Алієвих, в) міцна залежність від ціни на нафту.

Всі ці чинники тісно пов'язані з конфліктом у Нагірному Карабасі, в той чи інший спосіб проектується на нього і визначаються ним. Така модернізація-«азербайджанізація» зумовила появу в Азербайджані та в азербайджанському суспільстві низки новацій, проте, дійсно, модерного в них в європейському значенні, інноваційного виявилось небагато. Трансформаційні процеси в Азербайджані після періоду дезорганізації життя наприкінці 80-х – на поч. 90-х рр. ХХ ст. набули завершення вигляду після повернення до влади Г. Алієва (1993–2003), колишнього радянського керівника Азербайджану у 1969–1982 рр., який виявив неабиякий хист політика, здатного здійснювати ефективну модернізацію, зокрема технічну, у нафтовій та машинобудівній промисловості.

Утім, повноцінний розвиток сучасного суспільства і його інститутів передбачає не лише перехід на ринкову модель господарювання. Г. Алієвим було обрано модель «азербайджанізації» країни, він, як і його наступник І. Алієв, стояв на позиціях національної демократії як форми неоконсерватизму. Прогресивні зміни, які відбуваються нині в Азербайджані є результатом політики модернізації, яка здійснюється, на відміну від епохи Азербайджанської РСР, в інших історичних умовах, в іншому геополітичному контексті<sup>102</sup>. У період пострадянської трансформації азербайджанського суспільства Г. Алієв і його команда стали на шлях, традиційний для ісламських держав колишнього СРСР, коли за фасадом демократичних лозунгів приховувалися архаїчні форми середньовічних спільнот. В якості головного «модернізаційного» гасла було запропоновано заміну «некомпетентних» облич у владі на «компетентних» державників (в основному, представників колишньої радянської номенклатури), особисто відданими новому президенту. За своїми переконаннями ці люди були далекими від демократичних цінностей, але звиклими до авторитарних методів управління, до жорсткої ієрархії владних структур.

Модернізація по-азербайджанськи виглядала таким чином: починаючи з періоду першого президентства Г. Алієва (1993–1998) влада офіційно декларувала прихильність до демократичних цінностей та перетворень, у парламенті були представлені опозиційні партії, але сама по собі демократія в країні набувала дедалі керованіших рис, відповідаючи на зовнішні виклики фактично імітацією демократичних перетворень. Для внутрішнього споживання використовувався (і використовується нині)

<sup>102</sup> Рагімов Е. Особливості політичної модернізації в Азербайджані // Політичний менеджмент. – 2008. – № 5. – С. 53.

образ державного лідера як безальтернативного «рятівника» нації, діяльність якого забезпечує стабільність і процвітання<sup>103</sup>.

Прикладом такого сприйняття ролі авторитарного лідера, вихідця із системи КДБ СРСР, є праця Ягуба Магмудова «Переможний хід ідей Гейдара Алієва», автор якої прямо називає Г. Алієва рятівником азербайджанської нації, патріотом азербайджанської землі, який «легко розбирається у тисячах хитрощів і підступних ігор ворогів, не випускає з рук кінця політичного клубка, яким вони безперервно блукають, випереджає своїм політичним генієм десятиліття й століття, бачить як на долоні те, що відбувається за товстими стінами політики!»<sup>104</sup>. Такого роду праці яскраво показують дивний синтез двох компонентів у модернізаційному процесі сучасного Азербайджану: з одного боку, демократичної надбудови, з іншого, – архаїчних, міфологізованих уявлень про героїчних «батьків» нації. Така комбінація протилежних елементів притаманна ряду пострадянських країн, зокрема Білорусі, Казахстану, Російській Федерації та Туркменістану, роль лідерів у яких надзвичайно гіпертрофована, а їхня зміна неможлива традиційними шляхами, притаманними країнам розвинутої демократії.

За час перебування Гейдара та Ільхама Алієвих при владі (це практично вся історія сучасного Азербайджану після розпаду Радянського Союзу) основою модернізації по-азербайджанськи стала концепція державності, яка передбачала безумовний пріоритет держави як найважливішого концепту в житті кожного азербайджанця. На думку Е. Рагімова, «Азербайджан і азербайджанство стає специфічною формою існування соціально-політичних, морально-духовних і сакральних цінностей, сформованих азербайджанським народом протягом століть. Ці аспекти – національна історія, азербайджанська мова, данина традиціям і самобутності нашої культури, а також релігійна толерантність формують сьогодення й майбутнє азербайджанської державності як суверенного суб'єкта світової політики»<sup>105</sup>. Президентські вибори 2003 р. дали можливість їх переможцю І. Алієву продовжити обраний його батьком курс розвитку за умов обмеження демократії та придушення будь-яких проявів вільнодумства. Вони засвідчили поразку прозахідних сил і світського суспільства, наочно підтвердивши, що державний устрій, побудований за моделлю Алієвих, не може вважатися демократичним, незважаючи на наявність певних зовнішніх атрибутів<sup>106</sup>.

<sup>103</sup> Диаспора, нефть и розы: Чем живут страны Южного Кавказа. – Ереван, 2005. – С. 15.

<sup>104</sup> Кавказ-2010. Ежегодник Института Кавказа. Указ. соч. – С. 101.

<sup>105</sup> Рагімов Е. Знач. твір. – С. 56.

<sup>106</sup> Экономика стран Южного Кавказа в период глобального кризиса, 2009–2010 // Исследовательские записки Института Кавказа. – 2011. – № 5. – С. 17.

Як і в путінській Росії, нафтові надприбутки стали основою консенсусу між владою Азербайджану та елітою і суспільством, які погодилися заплушити очі на недемократичність виборчих процедур та інші державно-політичні практики, які не відповідали усталеним демократичним правилам і нормам. Парламентські вибори 2005 р. посилили позиції нового президента, який відтоді взяв під свій повний контроль суспільно-політичний процес, як це було за часів його свого батька. Усі парламентські вибори в історії незалежного Азербайджану (1995, 2000, 2005, 2010, 2015) виграла створена Г. Алієвим, а зараз очолювана І. Алієвим партія «Новий Азербайджан», яка є домінуючою у політичній системі країни.

За президентства І. Алієва відбулася стабілізація політичного життя, супроводжувана, проте, консолідацією авторитарного правління, придушенням свобод, забезпеченням безумовної домінації правлячої еліти у всіх сферах життя. Ступінь контролю І. Алієва над суспільством вищий, ніж був у його батька. Мільярдні прибутки від продажу нафти й газу не лише збагатили державну скарбницю, сприяючи встановленню стабільності, а й дозволили президенту цинічно купувати підтримку, лишавши суспільство дезорганізованим<sup>107</sup>.

Модернізація Азербайджану перебуває у цілковитій залежності від вирішення головного для держави завдання – відновлення територіальної цілісності і суверенітету. Одержані від продажу енергоносіїв мільярди доларів дозволили провести модернізацію військово-промислової сфери країни, закупити військове обладнання, техніку (переважно російського виробництва), необхідні для протистояння Вірменії і, можливо, силового вирішення багаторічного конфлікту. Втім, зважаючи на підтримку Вірменії Росією і надто гіпотетичну на сьогодні можливість Азербайджану вирішити питання повернення Карабаху військовим шляхом (війну з РФ він, очевидно, виграти не зможе), мільярди, які витрачаються на військову інфраструктуру і закупівлю зброї фактично вимиваються з економіки Азербайджану, не даючи жодної користі суспільству.

У військовому плані Азербайджан значно потужніший за свого ворога Вірменію, і це дає йому надію на можливість вирішення конфлікту військовим шляхом. Військове загострення на лінії зіткнення у Нагірному Карабасі між сепаратистською «Армією оборони НКР» та Вірменією, з одного боку, і Азербайджаном, з іншого, яке сталося у квітні 2016 р., дещо перебільшено назвали «чотириденною війною». З боку Вірменії та самопроголошеної «Нагірно-Карабаської Республі-

<sup>107</sup> Основы власти Ильхама Алиева: доклад ICG «Азербайджан – уязвимая стабильность». 06.09.2010. – [Електронний ресурс]: <http://arevelkcenter.com/archives/813>

ки», за офіційними даними, загинуло 93 людини. Влада Азербайджану підтвердила загибель 31 військового та 2 мирних жителів. Квітневі події 2016 р. показали, що армія Азербайджану спроможна досягнути військового успіху, адже за найоптимістичнішими для вірменської сторони оцінками, загальне співвідношення військових сил, якщо врахувати особовий склад та озброєння, між Азербайджаном і Вірменією – п'ять до одного. На силові аргументи сильнішого супротивника Єрєван відповідає політичними контрходами<sup>108</sup>, ховаючись за спиною потужного північного союзника. Це наочно демонструє, що Азербайджан міг би досягти військового успіху в конфлікті лише за умови невторчання Російської Федерації.

Можливості нейтралізації потужного північного сусіда в Азербайджану примарні, що змушує І. Алієва шукати нових геополітичних партнерів, зокрема серед впливових регіональних акторів. Одним з них могла б за певних обставин стати Туреччина<sup>109</sup>. Баку варто було б дочекатися слушного моменту, коли конфліктна складова у відносинах між Туреччиною і РФ знову вийде на перше місце, та спробувати скористатися цим.

У конфлікті навколо Нагірного Карабаху очевидними є паралелі з конфліктом на Донбасі. Так само, як для України окупація Росією Криму та частини Донбасі, де тривають бойові дії, загрожує суверенітету держави, так і для Азербайджану окупація Вірменією значної частини території є прямою загрозою його існуванню. Для обох держав ці конфлікти несуть не лише загрозу суверенітету, а й необхідність модернізації суспільно-політичного, державного та економічного життя. Кошти, які можна було б спрямувати у соціальну чи економічну сфери, доводиться витратити на утримання армії.

Суспільно-політична «вестернізація» країни, яку, попри виразну схильність до авторитаризму, намагається імплементувати режим І. Алієва, є ще одним проблемним місцем для подальшого розвитку Азербайджану. Пріоритетний характер західного, передусім, проамериканського, напрямку зовнішньої політики ускладнює стосунки Баку з найбільшими сусідніми державами (Росією й Іраном), важливими як з огляду на національну безпеку, так і на розвиток торговельно-економічних відносин.

Важливість північного вектора зовнішньої політики Баку, тобто взаємин з Росією, визначається, передусім, економічними чинниками. Росія є головним ринком для азербайджанської сільськогосподарської продукції, транспортним шляхом для постачання азербайджанської

<sup>108</sup> Рагімов Е. Зазнач. твір. – С. 53–59.

<sup>109</sup> Магмудов Я. Переможний хід ідей Гейдара Алієва. – К., 2013. – 260 с.



нафти на світовий ринок, головним напрямом для азербайджанської трудової еміграції<sup>110</sup>. Проте, як зазначив у своїй праці азербайджанський дослідник А. Гасанов, підхід Росії до середовища безпеки Південного Кавказу, оголошені нею плани, пов'язані з проблемами безпеки, невдовзі після розпаду СРСР, з «повним розумінням» були зустрінуті лише однією державою Південного Кавказу – Вірменією. Цього виявилося замало для проведення ефективної політики безпеки у регіоні. Інші країни регіону у певному сенсі відвернулися від Росії, почавши шукати більш надійного стратегічного партнера з безпеки у регіоні і світі. Залучення до зони безпеки Південного Кавказу «нерегіональних геополітичних гравців» і «центрів сили», на думку дослідників, сприяло те, що Москва задля збереження можливостей впливу, почала віддавати перевагу в Каспійсько-Чорноморському басейні і на Південному Кавказі традиційному використанню внутрішніх конфліктів, відкритій чи опосередкованій підтримці етнічного сепаратизму, байдужому ставленні до порушення територіальної цілісності держав<sup>111</sup>.

Враховуючи серйозний російський вплив, вирішення конфлікту у Карабасі виключно військовими методами неможливе, навіть якщо не брати до уваги підтримку Вірменії Російською Федерацією. До того ж, Азербайджан ще й досі не спромігся визначитися з остаточним вектором зовнішньої політики на користь одного з двох основних геополітичних партнерів – США чи РФ. З одного боку, Алієв-молодший незацікавлений у демократизації суспільно-політичного життя, адже це несе загрозу чинному авторитарному режиму, створеному його батьком. З цієї точки зору, для Баку взаємини з Москвою більш вигідні, адже РФ не акцентує увагу на недемократичності політичного режиму в Азербайджані. З іншого боку, Москва не зацікавлена в остаточному вирішенні карабаського конфлікту, який є для неї зручним інструментом впливу на його учасників, утримання кожного з них в орбіті її геополітичних інтересів. Нині офіційний Баку ще намагається лавірувати між Кремлем і Вашингтоном, але можливостей для такої політики, враховуючи кризові явища в економіці внаслідок зниження світових цін на енергоресурси з 2014 р., стає все менше. Наближається момент остаточного вибору подальшого напрямку суспільно-політичних перетворень.

Ще одним важливим партнером Азербайджану у зовнішньополітичній та економічній сферах є Європейський Союз. Відданий на словах ідеям демократії, прав людини, толерантності, ЄС, як показує практика,

<sup>110</sup> Дуднік О. Особливості та специфіка зовнішньої політики Республіки Азербайджан в роки незалежності. – [Електронний ресурс]: <http://www.kyiv.u.edu.ua/vm/v/04/dudnik.htm>

<sup>111</sup> Гасанов А. Політика національного розвитку і безпеки Азербайджанської Республіки. – Баку, 2014. – С. 323.

готовий до співпраці з авторитарними режимами, якщо цього вимагають фінансові, економічні та політичні інтереси. Торговельно-економічна співпраця з Азербайджаном (мова йде, насамперед, про постачання азербайджанської нафти та газу до країн ЄС) змушує Брюссель досить мляво реагувати на відмову офіційного Баку від здійснення політичних реформ у дусі демократичних принципів і європейських цінностей. У взаєминах Брюсселю і Баку домінує енергетика, відтак, ставлення до авторитаризму Алієвих та до придушення ними будь-яких спроб реальних політичних перетворень і демократизації країни не викликає акцентованої негативної реакції з боку Європи, крім поблажливої критики і побажання «проводити реформи». Допоки Азербайджан залишається передбачуваним і відповідальним поставником необхідних Європі енергоресурсів, його президента з відкритими обіймами зустрічатимуть у ЄС, говорячи про «величезний прогрес» у модернізації його країни. Сам так відгукнувся про ситуацію в Азербайджані голова Єврокомісії Ж.-М. Баррозу під час зустрічі з Алієвим у Брюсселі у червні 2013 р.<sup>112</sup>

Загалом ЄС не відіграє великої ролі як стимулятора модернізації Азербайджану. Інша справа Росія і США, які мають у регіоні Південного Кавказу не лише економічні інтереси. Говорячи про вибір між Росією та США, важливим моментом для перспектив модернізаційних процесів в державі Алієва-молодшого є те, що Вашингтон, на відміну від Кремля, є кращою альтернативою. Росія веде у карабаському конфлікті подвійну гру. За даними російського Центру аналізу світової торгівлі зброєю, у 2006–2007 рр. Росія продала Азербайджану 62 танки Т-72. За наступним великим контрактом вартістю 300 млн дол. США Азербайджан отримав два дивізіони ЗРК С-300 «Фаворит». У списку російського військового експорту до країни – танки Т-90, БМП 3, САУ МСТА-С, самохідні 120-мм міномети «Вена», ударні гелікоптери Мі-24, гелікоптери Мі-17, тощо. На думку політичного експерта, керівника науково-аналітичного порталу «American Studies» А. Галстяна, «Вірменія не може позитивно ставитися до того, що Росія, як її союзник, продає зброю Азербайджану. Втім, Москва водночас постачає наступальне озброєння і Вірменії, причому, практично безкоштовно. Цей факт у Єревані теж враховують. Певна негативна реакція вірменського суспільства має емоційну природу, адже від проданої Росією Азербайджану зброї гинуть мирні люди, військові. Але на політичному рівні Вірменія та Росія залишаються стратегічними союзниками»<sup>113</sup>.

<sup>112</sup> ЄС і вибори в Азербайджані: Спершу газ, а цінності потім? 09.10.2013. – [Електронний ресурс]: <http://www.dw.com/uk/ес-і-вибори-в-азербайджані-спершу-газ-а-цінності-потім/a-17145510>

<sup>113</sup> Сім фактів про причини й наслідки «чотириденної війни» в Карабасі. 16.05.2016. – [Електронний ресурс]: <http://hromadske.ua/posts/sim-faktiv-pro-prychyny-i-naslidky-chotyrydennoi-viiny-v-karabasi>

У такій ситуації модернізація мала би стати однією з передумов, які сприяли б вирішенню карабаського конфлікту на користь Азербайджану. Передумови для успішного здійснення оновлення суспільних інституцій та економіки у Азербайджану за роки незалежності були. Це – значні, особливо, у порівнянні з масштабами країни та кількістю її населення запаси нафти і газу, видобування яких на території Апшеронського півострова ведеться вже понад століття. Нафта і газ, значними запасами яких володіє Азербайджан, є основою сучасної азербайджанської держави.

Історія нафти і газу в Азербайджані часів незалежності є безперервною історією того, як народ, держава і політичні еліти намагаються здійснити безпосередній «бартерний» обмін барелів на інші цінності – політичні, економічні, соціальні. Після проголошення незалежності в 1991 р. нафта і незалежність стали самим популярним словосполученням. Нафта здавалася гарантією твердого, багатого і незалежного майбутнього<sup>114</sup>. Проте сталося по-іншому. Завдяки прибуткам від торгівлі нафтою і газом, які отримав Азербайджан у 2000-х – на початку 2010-х рр., через дію цього фактора «дешевих», по суті, незароблених грошей, спостерігається відсутність реальних стимулів для створення ефективної ринкової економіки<sup>115</sup>. «Нафтодолари» стимулювали не розвиток, не модернізацію, а, навпаки, стагнацію.

З 2003 р., з часу приходу до влади І. Алієва, Азербайджан почав отримувати значні кошти від продажу нафти. Розробка надгігантських (згідно зі світовою класифікацією) офшорних нафтових родовищ Азери-Чираг-Гюнешлі, видобування на гігантському офшорному газоконденсатному родовищі Шах-Деніз дозволили не лише залучити десятки мільярдів доларів інвестицій у нафтогазовий сектор, а й підвищити видобуток нафти й газу, значно збільшивши надходження до державного бюджету. 2009 р. було видобуто 50,4 млн тон нафти і 23,7 млрд кубічних метрів газу, 2010-го – 51,5 млн тон і 27 млрд кубометрів.

Зростання ВВП Азербайджану в 2000-х рр. мало місце майже виключно завдяки збільшенню обсягів видобування нафти та газу. У зростанні добробуту країни за рахунок продажу природних ресурсів немає нічого поганого – дивлячись на досвід країн Перської затоки, які змогли конвертувати прибутки від нафтогазового сектору в динамічний розвиток суспільства, Азербайджанські еліти могли б, скориставшись позитивним досвідом, диверсифікувати структуру економіки, спрямувати прибутки нафтогазового сектору в інші галузі народного господарства. На жаль, Азербайджан, як і інші пострадянські країни,

<sup>114</sup> Диаспора, нефть и розы. Указ. соч. – С. 43.

<sup>115</sup> ЄС і вибори в Азербайджані. Зазнач. твір.

став жертвою корумпованих партійних і комсомольських еліт, які скористалися владою для особистого збагачення. Опинившись під владою Алієвих, Азербайджан поступово перетворився на країну, економіка якої повністю залежна від продажу сировини. Необхідність витратити гроші від продажу сировини на підтримку апетитів ВПК значно звужує можливості до подальшого прогресу у розвитку суспільства.

Сировинна економіка абсолютно залежна від ситуації на зовнішніх ринках. Коливання цін на основні експортні продукти змушує країни-експортери сировини вживати заходів для диверсифікації економіки з метою уникнення можливих проблем у майбутньому. Цим шляхом пішли свого часу країни Перської затоки, інвестуючи прибутки від дорогих нафти і газу у розвиток інших, крім видобувного, секторів економіки. У випадку з Азербайджаном бачимо неспроможність режиму Алієва злізти з «нафтової голки», про що красномовно свідчать наслідки для економіки країни різкого спаду цін на нафту і газ під час світової фінансової кризи 2008 р. та 2014–2016 рр.

Свідченням тотальної залежності економіки Азербайджану від продажу сировини є те, що нафта і газ складають 95% експорту, доходи від якого сягають понад 75% державного бюджету<sup>116</sup>. За високих цін на нафту Азербайджан успішно підтримував ілюзію розвитку і навіть вкладав кошти у масштабні інфраструктурні проекти (будівництво стадіонів, аеропортів, люксових готелів і палаців еліти). Проте, за низьких цін на сировину залежність від продажу її на експорт і відсутність економічних реформ і диверсифікації економіки призводять до масштабних соціальних проблем, адже «стабільність», яка так цінується на пострадянських просторах, у такому випадку опиняється під загрозою. Тому ситуація для Азербайджану, його економіки та нафтогазової галузі у довгостроковій перспективі має невтішний вигляд. Провідні країни світу, які є споживачами азербайджанських вуглеводнів, на державному рівні переймаються питаннями енергозбереження, переходять на альтернативні види енергії і цей процес лише наростає.

Якщо в Японії 1973 р. питома вага нафти становила 71,3%, то 2006 р. – 7,8% за рахунок збільшення виробництва атомної енергії (2,6% і 30,5% відповідно), використання дешевих видів вугілля (4,7% і 24,5%) і природного газу (2,4% і 25,9%). Реалізація «Енергетичної програми» США забезпечила зниження залежності країни від імпортової нафти, переведення промисловості на використання альтернативних енергоресурсів, збільшення обсягів власного видобутку вуглеводнів, розширення використання нетрадиційних джерел енергії. Результатом вжитих зу-

<sup>116</sup> Мальшев Д. Конфликты на Юге СНГ и на Ближнем и Среднем Востоке // Мировая экономика и международные отношения. – 1995. – № 10. – С. 32–45.

силь стало скорочення питомої ваги нафти та природного газу в енергетичному балансі США на 78% за період з 1973 по 1990 рр. Загальне економічне зростання на 50%, що сталося за той же період, викликало збільшення енергоспоживання всього на 9%<sup>117</sup>.

Сланцева революція у США стала однією з головних причин стрімкого падіння цін на нафту, починаючи з літа 2014 р. Такий розвиток подій виявився несподіваним для азербайджанських еліт, звиклих за правління І. Алієва багатіти на нафтодоларових доходах. Їх непокоїть приклад Венесуели, яка стоїть на грані дефолту, маючи чи не найбільші у світі запаси нафти. Ймовірність подібного сценарію в Азербайджані, за умови збереження низьких цін на енергоносії у найближчі роки, є достатньо великою. Це змушує Баку вживати заходів, що сприятимуть запобіганню зростанню соціальної напруженості у суспільстві.

Рівень реального економічного суверенітету Азербайджану низький, адже владі не вдалося конвертувати сприятливу кон'юнктуру і величезні прибутки від нафти у реальне зростання економіки і ВВП. Зниження цін на нафту завдало важкого удару по азербайджанській економіці та по політичним амбіціям і планам його лідера. Стало зрозуміло, що успіхи Азербайджану базувалися на сприятливій кон'юнктурі на світових ринках енергоносіїв. Як виявилось, нафтогазовий сектор і був економікою держави, яка демонструвала високі темпи зростання ВВП лише за рахунок зростання цін на головний експортний артикул.

Окрім особливостей структури економіки, на заваді азербайджанській модернізації стоїть авторитарна модель державного управління, побудована під час правління Алієвих. Вона призвела до домінування у суспільстві архаїчних відносин, із вкрапленням елементів демократії, але недемократичних за своєю сутністю. Суспільний розвиток значно ускладнюється завдяки невирішеному зовнішньому конфлікту, який відволікає значні фінансові, людські ресурси, становить загрозу стабільності усього регіону. Залежність економіки від продажу енергоресурсів робить уразливим Азербайджан як державу, його суверенітет перебуває під постійною загрозою з боку колишніх метрополій, Росії та Ірану. Перед Азербайджаном постають серйозні геополітичні виклики, рішення яких залежить не лише від його власного розвитку, ускладненого авторитарною патріархальною структурою суспільства, карабаським конфліктом та тотальною залежністю від продажу енергоресурсів, а й від того, яке місце відводиться Азербайджану у планах його потужніших сусідів – Туреччини, Ірану та Росії.

<sup>117</sup> Основы власти Ильхама Алиева: доклад ICG «Азербайджан – уязвимая стабильность». 06.09.2010. – [Електронний ресурс]: <http://arevelkcenter.com/archives/813>

Отже, перебіг модернізаційних процесів в Азербайджані залежить від ряду внутрішніх та зовнішніх факторів, що обумовлено характером історичних процесів, які відбуваються в регіоні Південного Кавказу з кінця 80-х рр. ХХ ст. під впливом та внаслідок розпаду СРСР. Як і більшість колишніх радянських республік, Азербайджан успадкував малоефективну систему авторитарного управління, яка не могла бути ефективною у нових геополітичних реаліях. Зважаючи на досвід державного будівництва, слід виділити ряд найважливіших параметрів, які визначають вектор розвитку Азербайджану та перспективи його модернізації в умовах сучасного світу, який глобалізується.

Першою і головною характеристикою, яка визначає розвиток азербайджанського суспільства, є практично тотальна залежність держави від видобування та експорту природних сировинних ресурсів. Другою характеристикою, яка впливає з першої, є залежність країни від кон'юнктури на зовнішніх ринках енергоресурсів. В умовах відсутності диверсифікації в економіці, зав'язаній виключно на експорті нафти та газу, коливання цін на сировину можливості Азербайджану для модернізації значно зменшуються, а ризик «венесуельського сценарію» зростає.

Третім параметром, який впливає на модернізаційні перспективи Азербайджану, є архаїчність його суспільної структури. Подібно до свого північного сусіда і колишнього суверена Російської Федерації, в Азербайджані відсутні історично сформовані традиції виборів глави держави. Притаманна ісламським спільнотам середньовічна патріархальність і клановість державних традицій привела до встановлення в Азербайджані диктатури сім'ї Алієвих. Видимість демократичних процедур, партійне життя тощо є, як і у колишньому СРСР, ширмою, обманкою, призначеною для демонстрації кінцевим споживачам нафтопродуктів і газу відданості ідеалам демократії, однак по суті Азербайджан сьогодні є авторитарною пострадянською державою.

Четвертий параметр – залежність розвитку Азербайджанської держави як такої від вирішення проблеми Нагірного Карабаху. Збройне протистояння з Вірменією, яке триває понад 25 років, є наочним прикладом того, як Росія інспірує локальні конфлікти на своїх кордонах з метою недопущення формування суспільств з іншою, ніж у неї самої, парадигмою. Для України карабаський конфлікт є показовим з огляду на те, що: а) інспіровані Росією конфлікти на пострадянському просторі не мають часових обмежень, б) співробітництво з країною-ініціатором конфлікту не дає жодних гарантій щодо його вирішення.

П'ятим, важливим параметром, який може значно вплинути на модернізаційні перспективи Азербайджану в ХХІ ст., є віросповідання переважної більшості жителів держави – іслам. Мусульманами є 99,2%

жителів, 85% з них – шиїти, 15% – сунніти. Як показує історичний досвід, для ісламських спільнот, які певний час існували як світські, існує загроза радикалізації, супроводжувана намаганнями тотальної імплементації середньовічних норм шаріату в усі сфери суспільного життя. Для Азербайджану показовим є приклад південного сусіда – Ірану, в якому одновірці-шиїти внаслідок ісламської революції 1979 р. здійснили різкий розворот від модернізації до архаїзації і патріархальності суспільного і державного життя. Ризик того, що Азербайджан за певних обставин міг би піти тим самим шляхом, є достатньо високим.

Нині Азербайджан балансує на грані вибору між демократичною й архаїчною суспільними парадигмами. Результат цього вибору має обумовити ментальну і суспільну приналежність країни, визначивши його приналежність або до західного світу з притаманними йому форматом державної і суспільної організації, або до світу ісламського з елементами, притаманними типовій пострадянській державі, якою Азербайджан є станом на сьогоднішній день. Зовнішні чинники можуть істотно вплинути на перебіг і формування нового модерного/архаїчного світогляду азербайджанського суспільства, однак, провідна роль у цих процесах належить власне йому самому. Для України показовим є досвід участі Азербайджану в карабаському конфлікті. Як і Азербайджан, Україна стала жертвою агресії з боку колишньої метрополії, втративши частину своєї території. 25-річна історія конфлікту в Нагірному Карабасі свідчить про те, що подібні конфлікти на Донбасі, в Придністров'ї, Абхазії, Південній Осетії тощо не можуть бути завершеними до тих пір, поки геополітична парадигма Російської Федерації не позбудеться імперських шаблонів.

#### **4.4. Модернізаційний поступ посткомуністичної Грузії**

За чверть століття існування Грузії як пострадянської незалежної держави їй судилося пережити низку досить відмінних між собою етапів соціально-економічного, внутрішньо- і зовнішньополітичного розвитку. Практично кожен зі змістовних етапів у рамках пострадянської незалежності пов'язаний зі зміною керівництва держави, передусім її першої особи – президента.

Фактор лідера виявився для грузинської політики надзвичайно вагомим, значною мірою визначаючи перебіг подій у багатьох сферах, зокрема й у контексті трансформаційно-модернізаційних змін. Нині Грузією керує четвертий президент. Дії кожного глави держави, результати його діяльності оцінюються неоднозначно як політиками, так і фахівцями – політологами, істориками, соціологами, – а також гро-